

ANZELM WEISS

O NOWE SPOJRZENIE NA ISTOTĘ I FUNKCJĘ TZW. BISKUPSTW EGZYMOWANYCH

Kościół w swej długiej historii wykształcił różnorodne formy i instytucje terytorialnej organizacji. Jedne z nich zaliczyć trzeba do instytucji zwyczajnych i podstawowych, inne do nadzwyczajnych o charakterze stałym lub przejściowym. Do pierwszych należą: biskupstwa-diecezje, metropolie-prowincje kościelne, do drugich: prefektury i wikariaty apostołskie, prałatury niezależne itp. W historycznym rozwoju te ostatnie powstały zasadniczo w czasach nowożytnych w związku z rozwojem działalności misyjnej Kościoła katolickiego na wszystkich kontynentach świata.

Najwcześniej ukształtowaną i samodzielną jednostką organizacji kościelnej były i pozostały biskupstwa, zwane diecezjami. Jednakże Kościół nie mógł składać się z wielu gmin istniejących obok siebie. Byłoby to sprzeczne zarówno ze wspólnotowym charakterem społeczności chrześcijańskiej, jak też niezgodne z zasadą kolegialnej odpowiedzialności biskupów za Kościół. Więzy zależności misyjnej, niebezpieczeństwo herezji, zwyczaj zwoływania synodów, na których rozwiązywano pilne problemy bieżącej chwili — spowodowały konieczność regionalnego zjednoczenia się biskupstw i doprowadziły do ukształtowania jednostek administracyjnych wyższego rzędu, zwanych prowincjami kościelnymi. Jak już z samej nazwy wynika, zdecydowany wpływ na terytorialny kształt prowincji kościelnych miały wzory administracji państwowej cesarstwa rzymskiego. W tej wspólnotcie biskupowi miasta stołecznego przypadła rola wiodąca, co od IV w. wyraziło się w przyznaniu mu, zaczerpniętego ze świeckiej terminologii, tytułu *m e t r o p o l i t y* oraz w prawnie zagwarantowanych atrybutach supremacji w prowincji. Prawne zasady działalności prowincji kościelnych zostały po raz pierwszy sformułowane w kanonach Soboru Nicejskiego (325), następnie synodu antiocheńskiego (341), synodu w Sardyce (343) oraz Soboru Konstantynopolitańskiego I (381). W świetle przepisów prawnych pierwszych stuleci widzimy, że prowincja kościelna na czele z metropolitą była uznawana za zasadnicze i samodzielne ogniwo organizacji Kościoła. Tyl-

ko tak ukonstytuowany Kościół regionalny gwarantował utrzymanie jedności i pokoju¹. Dlatego nie dziwi stwierdzenie zawarte w zbiorze praw zwanych „Kanonami Apostolskimi” (z ok. 400 r.), nawiązujące do kan. 9 synodu antiocheńskiego, że „w każdym narodzie powinna zostać ustanowiona organizacja metropolitalna”². Stwierdzenie to stało się do dziś obowiązującą zasadą organizacji terytorialnej Kościoła. Nie wszystkie prawa i przywileje okresu starożytnego zostały zachowane do naszych czasów przez prowincje kościelne i metropolitów. Wiele z nich przejęli patriarchowie, a w zachodnim chrześcijaństwie pozostały w wyłącznej gestii papieży.

Ten idealny obraz Kościoła podzielonego na biskupstwa zorganizowane w metropolie odpowiadał czasom, gdy chrześcijaństwo rozwijało się na obszarze cesarstwa rzymskiego. A i potem pozostał ideałem, do którego zawsze zmierzano. Niekiedy jednak (zwłaszcza na terenach świeżo chrystianizowanych czy rekatolicyzowanych) dla poszczególnych, indywidualnych powodów nie starano się o włączenie biskupstwa do związku metropolitalnego lub nawet niektóre biskupstwa z metropolii wyłączało, poddając je bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. W dotychczasowej historiografii historyczno-kanonicznej noszą one nazwę biskupstw egzymowanych.

BISKUPSTWA EGZYMOWANE W ŚWIETLE USTAWODAWSTWA KOŚCIELNEGO

Ponieważ biskupstwa egzymowane są instytucjami, które stosunkowo późno pojawiły się w ustroju organizacyjnym Kościoła, stąd też długo nie budziły zainteresowania kodyfikatorów i prawodawców kościelnych. Zrozumiałe, że milczą o nich synody i sobory starożytności i wczesnego średniowiecza. Zastanawia brak wiadomości w *Dekretach Gracjana*, *Dekretalach* i późniejszych zbiorach prawnych takich, jak np. *Klementyny* czy *Ekstrawagantes*, chociaż we wszystkich wymienionych sporo uwagi poświęcono egzempcjom zwłaszcza zakonnym³. Powoli jednak samo życie zmuszało do podjęcia pewnych przynajmniej postanowień w kwestii biskupstw egzymowanych. Stało się to dopiero u progu nowożytnych dziejów kościelnych w czasie Soboru Trydenckiego. Na Soborze tym, jak wiadomo, starano się uporządkować między innymi również prawodawstwo kościelne w sprawie egzempcji. Wiele egzemp-

¹ Obszernie na ten temat pisze A. Weiss (*Rola i funkcje prowincji kościelnych w Kościele okresu starożytnego i wczesnego średniowiecza (do VIII w.)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 28:1981 z. 4 s. 29-51).

² C. Kirch. *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae*. Ed. 4. Friburgi 1923 kan. 34: *De iure metropolitanorum servando* s. 408.

³ *Decretales* cc. 3, 8, 14, 16, 17, 18, X de priv. V 33. *Lib. Sext. V. T. 7. Const. Clem. T. 7. c. 2; Extravag. comm. V. T. 7 c. IX q. 3.*

cji zniesiono, inne ograniczono. Ale nie z okazji dyskusji nad egzempcjami wypłynęła sprawa interesujących nas biskupstw, lecz w związku z synodami prowincjalnymi. Sobór bowiem przypomniał dawny zwyczaj i ponownie nakazał odbywanie co trzy lata synodu prowincjalnego. Jednocześnie Sobór zobowiązał biskupów, którzy nie podlegają metropolii, by brali udział w synodzie dobrowolnie wybranej sąsiedniej prowincji kościelnej⁴. Jest rzeczą charakterystyczną, że jedynie w związku z tym określeniem rozwinęło się pewne papieskie orzecznictwo dotyczące biskupstw egzymowanych. I tak Kongregacja Soborowa w swej decyzji z 31 VII 1585 r. orzekła, że wspomniane wyżej decyzje nie dotyczą biskupów prowincji rzymskiej⁵. Ta sama kongregacja w innej decyzji z 9 IV 1587 r. postanowiła, że metropolita nie może egzekwować zachowywania prawa prowincjalnego w stosunku do biskupa diecezji egzymowanej⁶. A rozstrzygnięcie z 17 IV 1649 r. wykluczało biskupów egzymowanych od przewodniczenia synodom prowincjalnym w wypadku śmierci metropolity⁷.

W 1725 r. pap. Benedykt XIII odprawił w Bazylice Lateraneńskiej synod metropolitalny prowincji rzymskiej. Na synod ten zaprosił nie tylko sufraganów prowincji rzymskiej, lecz również innych biskupów zależnych bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej („episcopus Sedi Apostolicae immediate subiectos”) oraz opatów i prałatów *nullius* nie mających swoich metropolitów⁸. Dla rozwoju prawodawstwa w interesującym nas temacie synod ten jest o tyle ważny, że dał praktyczny wyraz przekonaniu Stolicy Apostolskiej, że biskupstwa egzymowane, jako bezpośrednio zależne, należą do rzymskiej prowincji kościelnej. Że tak właśnie myślały kręgi prawnicze Watykanu, zapewnia nas uczestnik tego synodu (wówczas doktor dekretów i kanonista-ekspert) późniejszy papież Benedykt XIV w swym dziele *De synodo dioeciesiana*⁹.

⁴ Sess. XXIV. Decr. de ref. c. 2 — brzmi on następująco: „Itidem episcopi, qui nulli archiepiscopo subiciuntur, aliquem vicinum metropolitanum semel eligant, in cuius synodo provinciali cum aliis interesse debeant et, quae ibi ordinata fuerint, observent ac observari faciant. In reliquis omnibus eorum exemptio et privilegia salva atque integra maneant”.

⁵ Por. Benedykt XIV. *De synodo dioeciesana*. T. 1. Venetiis 1792 s. 19.

⁶ „Metropolitanus semel electus ab Episcopo exempto, non potest eum compellere ad observandas Constitutiones Concilii Provincialis, nisi in eodem Concilio cautum sit, quod ipsemet Metropolitanus sit executor” (J. B. Pittonus. *Constitutiones pontificiae et Romanorum Congregationum Decisiones*. Vol. 2. Venetiis 1712-1713 n. 185).

⁷ „convocatio Concilii Provincialis, absente, vel impedito, seu mortuo Archiepiscopo, spectat ad antiquiorem ex Suffraganeis, non autem ad exemptum eligentem, etiamsi antiquiorem” (Tamże n. 1139).

⁸ Zob. Benedykt XIV, jw. s. 19 n.

⁹ Tamże.

Poza decyzje Tridentinum nigdy prawodawstwo nie wyszło. Również Kodeks Prawa Kanonicznego nie przyniósł nowych postanowień. W kan. 285 potwierdzone zostały jeszcze raz poprzednie przepisy¹⁰.

Obecnie na świecie istnieje ok. 100 biskupstw egzymowanych. Sobór Watykański II w *Dekrecie o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele* zaleca biskupom egzymowanym przyłączenie się do sąsiednich metropolii¹¹.

BISKUPSTWA EGZYMOWANE W ŚWIETLE LITERATURY

Pierwsze teoretyczne omówienie egzempcji pojawiło się dopiero w początkach XVI w. Autorem pracy pt. *De exemptione canonica tractatus* jest kanonik gandawski, późniejszy biskup Filiph Niger. Rozprawa napisana została w 1523 r., lecz drukiem ukazała się już po śmierci autora — w Gandawie w 1578 r. Książkę wydał, uzupełniając w wielu miejscach argumentację prawną odpowiednimi ustawami Soboru Trydenckiego, siostrzeniec autora Karol de Lespinoy, licencjat obojga praw¹². Niger szczegółowo omawia istotę egzempcji i jej rodzaje. Wśród wielu wypadków egzempcji nie wymienia biskupstw. Przynajmniej takiego terminu nie stosuje. Jedynie pewne jego wypowiedzi, np. dotyczące kościołów bezpośrednio zależnych od papieża, można odnieść również do biskupstw¹³. Zna natomiast wypadki egzymowania biskupstw Baldus de Periglis, chociaż i on terminu biskupstwa egzymowane nie używa¹⁴. J. de Prosperis posługuje się terminem *territorium separatum*, pod który to termin podciąga również biskupstwa egzymowane¹⁵.

Ważnym krokiem w badaniach biskupstw egzymowanych są dociekania Luisa Thomassina¹⁶. On po raz pierwszy stara się naświetlić kontekst kościelno-historyczny, który doprowadził do egzempcji niektórych biskupstw. On też postawił tezę, że geneza egzempcji pewnych biskupstw wiąże się z działalnością misyjną Kościoła. Tak pisze: „[...] erant et episcopatus, qui ab Apostolicis Missis in Mediis Gentium regionibus fun-

¹⁰ Por. F. Bączkowiec [i in.] *Prawo kanoniczne*. Wyd. 3. T. 3. Opole 1957 s. 386.

¹¹ DB 40.

¹² Egzemplarze tego dzieła są dziś niezmiernie rzadkie. Korzystałem z druku znajdującego się w Bibliotece Królewskiej w Brukselii.

¹³ Niger. *De exemptione canonica* s. 19-20.

¹⁴ *De exemptionibus*. W: *Tractatus illustrium*. T. 12. Venetiis 1584 s. 195-197.

¹⁵ *Tractatus de territorio separato cum qualitate nullius, seu de iurisdictione locali in spiritualibus*. „ad solum Papam pertinere Dioeceses”.

¹⁶ *Vetus et nova Ecclesiae disciplina circa beneficia et beneficiarios*. T. 1-3. Parisiis 1688.

dati, nulli unquam paruerent Metropolitano”¹⁷. Omówione przez niego wypadki egzempcji to: Ryga, Bourgos, Le Puy, biskupstwa Szkocji oraz niektóre greckie.

Późniejsze badania historyczno-kanoniczne długo nie zajmowały się naszym tematem. Dopiero Paul Hinschius w swym znakomitym dziele: *System des Katholischen Kirchenrechts* (Bd. 2. Berlin 1878) dał jakby syntezę ówczesnej wiedzy o biskupstwach egzymowanych. Cały paragraf 94 poświęcił zagadnieniu Biskupów egzymowanych (s. 329-335), omawiając najpierw historię egzempcji, a następnie aktualne ustawodawstwo kościelne. Według Hinschiusa powstanie biskupstw egzymowanych łączy się z organizacyjną działalnością Stolicy Apostolskiej w krajach pogańskich, gdzie w pierwszej fazie chrystianizacji tworzono jedno biskupstwo zależne od Rzymu, by uniknąć poddania go obcemu metropolicie, np. w Rydze. W krajach chrześcijańskich przyczyną tworzenia biskupstw egzymowanych było między innymi: 1. udzielanie sakry biskupiej przez papieży sufraganom nierzymskiej prowincji kościelnej, stwarzające precedens do ubiegania się o egzempcję, 2. zmiany granic politycznych i związane z tym żądania władców, by ich diecezje nie podlegały obcym metropolitom, 3. erekcje diecezji w opactwach wyjętych, 4. życzliwość papieży wobec niektórych diecezji (np. pap. Pius II dokonał w 1462 r. egzempcji diecezji Pienza z racji miejsca swego urodzenia) lub prośby władców. Praca Hinschiusa, która dla wielu pokoleń historyków i kanonistów była podręcznikiem i encyklopedią wiedzy prawniczej, w największym stopniu przyczyniła się do ugruntowania w literaturze naukowej nie tylko pojęcia „biskupstwo egzymowane”, ale również wiedzy o tej instytucji prawnej.

W 1937 r. ukazał się artykuł Otto Vehsego pt. *Bistumsexentionen bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*¹⁸. Punktem wyjścia badań dla autora jest źródło przekrojowe, pochodzące z drugiej połowy XII w., spis biskupstw egzymowanych zawarty w tzw. *Liber censuum*¹⁹. Zamieszczone w spisie biskupstwa omawia Vehse w chronologicznym porządku, śledząc okoliczności powstania ich egzempcji. Artykuł kończy uwagami ogólnymi o charakterze prawnym biskupstw egzymowanych. Zaslugą Vehsego jest niewątpliwie analiza zjawisk egzempcji na podstawie stosunkowo dużej ich liczby, szczegółowo i rzetelnie omówionych. Jednakże ograniczenie zakresu pracy do końca XII w. zacieśnia pole jego obserwacji. Gdyż właśnie w końcowej fazie średniowiecza egzempcja

¹⁷ Tamże t. 1 s. 776.

¹⁸ „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung” 26:1937 s. 86-160.

¹⁹ *Le Liber censuum de l'église romaine. Publié avec une introduction et un commentaire par Paul Fabre et L. Duchesne.* T. 1-3. Paris 1905-1952.

biskupstw traci charakter wyjątku, a staje się instytucją prawną i w większej mierze wchodzi do prawnej praktyki Rzymu.

Szczególne miejsce w badaniach nad egzempcją biskupstw zajmuje obszerny artykuł Dietmara Willoweita pt. *Die Entstehung exemter Bistümer im deutschen Reichsverband unter rechtsvergleichender Berücksichtigung ausländischer Parallelen*²⁰. Już sam tytuł sugeruje zakres terytorialny rozprawy. Autor zajął się przede wszystkim biskupstwami egzymowanymi na obszarze dzisiejszych Niemiec (RFN i NRD), Austrii, Pomorza, Śląska oraz Rygi. Biskupstwa egzymowane w innych krajach służą jedynie jako element porównawczy. Pod względem zakresu czasowego badaniami objął autor wiek XI i następne aż do czasów współczesnych. Po omówieniu w pierwszym rozdziale instytucji prawnej biskupstw egzymowanych w następnych czterech zanalizował Willoweit szczegółowe wypadki egzempcji na obszarach wchodzących do szeroko rozumianej Rzeszy Niemieckiej. Szereguje je według przyczyn, które zadecydowały o egzempcji. I tak najpierw omawia te, które status wyjątku zawdzięczały papieskim przywilejom (rozd. II). Są to biskupstwa: Bamberg, Kamień, Warmia. W trzecim te, które opierając się na przywilejach i prawach w nowszych czasach egzymowano (Passawa, Fulda). W następnym rozdziale znalazły się biskupstwa zawdzięczające swój wyjątkowy statut zmianom politycznym i inicjatywie władców (Miśnia, Regensburg, Wiedeń, Wrocław, Hildesheim i Osnabrück). Rozdział piąty mówi o szczególnym sposobie zdobycia egzempcji. I tu wymieniony jest wypadek Rygi. Ostatnie dwa rozdziały poświęcił autor zaprezentowaniu historyczno-prawnego znaczenia biskupstw egzymowanych. Najcenniejszym osiągnięciem autora jest nowa i głębsza analiza genezy egzempcji i próba przedstawienia jej jako instytucji prawnej. Przy omawianiu egzempcji trzech biskupstw leżących dziś na ziemiach Polski autor ograniczył się tylko do znanej mu literatury niemieckiej, a zupełnie pominął polskie badania na ten temat.

W najważniejszych leksykonach i encyklopediach kościelnych pod hasłem „egzempcja” omawia się zwykle tylko egzempcję klasztorną w rozwoju historycznym i aktualne ustawodawstwo kościelne. Egzempcję biskupstw z reguły pomija się lub tylko wzmiankuje²¹. Wyjątek sta-

²⁰ „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung” 52:1966 s. 176-198.

²¹ Na przykład E. Fogliasso. *Exemption canonique*. W: *Dictionnaire de droit canonique*. T. 5 s. 637-665; A. Pugliese. *Privilegium exemptionis*. W: *Dictionarium morale et canonicum*. Red. P. Palazzini. T. 3. Roma 1964 s. 795-799; R. W. Crooker. *Exemption, History of*. W: *New Catholic Encyclopedia*. T. 5. New York 1967 s. 716-717; K. Schwarzlos. *Handwörterbuch für der Rechtswissenschaft*. T. 2. Berlin 1972 s. 369; A. Scheuermann. *Exemption*. W: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 3. Freiburg 1959 kol. 1295-1296.

nowi *Encyklopedia Katolicka*, która we wspomnianym haśle ma osobny punkt poświęcony egzempcji biskupstw²².

W polskiej literaturze historycznej i prawniczej brak jest ogólnych opracowań egzempcji biskupstw, chociaż nie można tego powiedzieć o egzempcji klasztorów²³. Na ziemiach obecnej Polski miały w przeszłości status biskupstwa wyjątego trzy diecezje: Kamień, Wrocław, Warmia. Nic zatem dziwnego, że w związku z tymi faktami ukazał się cały szereg publikacji omawiających szczegółowo genezę poszczególnych egzempcji, ich historię i polityczno-kościelne uwarunkowania²⁴. Syntezę badań nad tymi zagadnieniami, połączoną z licznymi uzupełnieniami, można znaleźć w monumentalnym dziele Bolesława Kumora pt. *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*²⁵ oraz w drugiej książce tegoż autora: *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918* (Kraków 1980).

Problem egzempcji biskupstw wypłynął pośrednio w naszej literaturze historycznej w związku z próbami określenia charakteru prawnego biskupstwa poznańskiego w najwcześniejszych dziesięcioleciach jego istnienia. Pozostający pod wpływem historiografii niemieckiej XIX w. wybitny polski historyk i prawnik Władysław Abraham wprowadził do polskiej historiografii termin „biskup misyjny” — termin zresztą nie znany prawu kanonicznemu²⁶. Biskup misyjny — według niego — to taki, który wyświęcony został dla prowadzenia misji wśród pewnych ludów lub na terenach nie sprecyzowanych z punktu widzenia administracji kościelnej. W zakresie jurysdykcji kościelnej podlegał on bezpo-

²² A. Weiss, B. Zuberł. *Egzempcja*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 4. Lublin 1983 kol. 239-240.

²³ Na przykład F. Bogdan. *Ze studiów nad egzempcją klasztorów w średniowiecznej Polsce*. „Polonia Sacra” 9:1957 s. 233-263; tenże. *Sprawa egzempcji benedyktynów w Polsce średniowiecznej*. „Nasza Przeszłość” 9:1959 s. 51-90; tenże. *Ze studiów nad egzempcją średniowiecznych zakonów w Polsce*. „Roczniki Humanistyczne” 8:1959 z. 2 s. 123-172; tenże. *Sprawa wyjęcia polskich zakonów spod władzy biskupiej w epoce przedtrydenckiej*. Roma 1965.

²⁴ J. Obłąk. *Egzempcja diecezji warmińskiej i jej obrona za biskupa Mikołaja Szyszkowskiego*. „Polonia Sacra” 7:1955 s. 123-136; I. Schulte. *Die exemption des Breslauer Bistums*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 51:1917 s. 1-29; J. Walicki. *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*. Lublin 1960; L. Winowski. *Stosunki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską w latach 1740-1748*. „Przegląd Zachodni” 11:1955 s. 613-692; T. Wojciechowski. *Gniezno i Wrocław*. W: tenże. *Studia historyczne*. Warszawa 1955 s. 59-67.

²⁵ „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 18:1969 s. 301-352.

²⁶ W. Abraham. *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*. Lwów 1890. Wyd. 3 Poznań 1962 s. 115-118 oraz tego autora *Gniezno i Magdeburg*. Kraków 1921.

średnio Stolicy Apostolskiej²⁷. Właśnie za takich biskupów uważał Abraham pierwszych hierarchów na ziemiach polskich Jordana i Ungera. Za hipotezą tą opowiedziało się i nadal uważa ją za słuszną wielu naszych historyków²⁸. Jedni uważają ją za prawdę oczywistą i nie dają żadnego uzasadnienia źródłowego, inni powołują się na autorytet Abrahama i na wyniki jego badań, czasem dodając od siebie uzupełnienia do jego argumentacji²⁹.

Jako pierwszy z polskich historyków hipotezę powyższą zakwestionował Józef Nowacki³⁰ i poddał ją krytycznej ocenie. Zasadniczym jego stwierdzeniem jest to, że przystąpiono do formułowania tej hipotezy bez uwzględnienia fundamentu źródłowego, dlatego cechuje ją zupełna dowolność i brak przekonywającej argumentacji³¹. Nie wdając się w szczegóły tej krytyki, należy stwierdzić, iż Nowacki sformułował twierdzenie, że Jordan był biskupem poznańskim, „bo od r. 968 w Poznaniu istniało biskupstwo na stałe erygowane”³². Jednak jego zdaniem o istnieniu takiego biskupstwa można mówić wtedy, gdy się uzasadni, że posiadało papieski przywilej egzempcji. Z tego powodu w hipotezie Nowackiego głównym problemem jest sprawa istnienia egzempcji biskupstw w omawianym okresie średniowiecza. Stąd zainteresowania poznańskiego historyka zagadnieniem egzempcji biskupstw. Specjalnych badań nie przeprowadzał. Stwierdza tylko, że: „temat egzempcji biskupów w wiekach średnich nie został dotychczas wyczerpująco opracowany”³³. Wprawdzie nie cytuje on, więc chyba nie znał, artykułu O. Vehsego, lecz jego wypowiedź o braku opracowań mimo to jest prawdziwa. Nie zrażony tym J. Nowacki starał się w dostępnym sobie zakresie omówić egzempcję biskupstw i dać jej przykłady. Głównym źródłem informacji stała się dlań praca P. Hinschiusa, a także uważna lektura niemieckiej encyklopedii *Lexikon für Theologie und Kirche*, gdzie znalazł przykłady egzempcji wcześniejszych niż te przytoczone przez Hinschiusa. W sumie poszukiwania J. Nowackiego zmierzały do uprawdopodob-

²⁷ E. Wiśniowski. *Biskup misyjny*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 2. Lublin 1976 kol. 613.

²⁸ Na przykład B. Miśkiewicz. *Monarchia wczesnych Piastów (w. IX do 1138 r.)*. W: *Dzieje Polski*. Pod red. J. Topolskiego. Warszawa 1976 s. 97; J. L. Wyrzowski. *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa 1979 s. 120-121.

²⁹ Do pierwszej grupy należy zaliczyć takich uczonych, jak: P. Kehr, M. Z. Jedlicki, R. Grodecki, K. Tymienicki, Z. Wojciechowski, S. Kętrzyński, J. Wida-jewicz, F. Dvornik, Z. Kolankowski. Do drugiej: G. Labudę, H. Łowmiańskiego, T. Silnickiego, P. Bogdanowicza, Z. Sułowskiego.

³⁰ *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 1: *Początki biskupstwa i katedry poznańskiej*. Poznań 1959 s. 1-52.

³¹ Tamże s. 18.

³² Tamże s. 14-15.

³³ Tamże s. 34-37.

nienia twierdzenia, że w X stuleciu egzempcja biskupstwa była możliwa.

W związku z jubileuszem tysiąclecia diecezji poznańskiej podjęto ponownie badania nad początkami tej diecezji. Między innymi Marian Banaszak opublikował z tej okazji artykuł pt. *Charakter prawny biskupów Jordana i Ungera*³⁴. Autor, uczeń i następca Nowackiego na stanowisku dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, stara się uwiarygodnić tezę swego poprzednika, że biskupstwo poznańskie od samego początku było „normalną” diecezją, a wymienieni uprzednio biskupi jej ordynariuszami. Nie wdając się w analizę i ocenę meritum artykułu, pragnę jedynie zwrócić uwagę na fragment dotyczący biskupstw egzymowanych (s. 100-107). Autor przytacza najpierw opinie W. Abrahama, S. Kętrzyńskiego, H. Łowmiańskiego, T. Silnickiego na temat egzempcji biskupstw. Następnie analizuje wypowiedź Nowackiego. Zauważa, że zarówno on, jak i inni polscy uczeni opierają się na ustaleniach Hinschiusa. Jednakże Nowacki w pracy tego wybitnego uczonego znalazł spostrzeżenie, którego dotąd nie wykorzystali polscy uczeni, mianowicie że nie zawsze w nowo nawróconych krajach można było zorganizować od razu kilka diecezji z własnym metropolitą, wobec tego założoną tam tylko jedną diecezję tym chętniej poddawano pod bezpośrednią władzę Stolicy Apostolskiej, by uniknąć sporów między zainteresowanymi sąsiednimi metropoliami oraz uniknąć poddawania nawróconego kraju pod władzę metropolii obcego państwa” (s. 102). Po omówieniu przykładów podanych przez Nowackiego i pogłębieniu ich siły argumentacji Banaszak przeanalizował nie uwzględnione przez swego poprzednika wypadki biskupstw Miśni i Odensee w Danii. Oba powstały współcześnie z poznańskim, a ich status prawny nie był jasno określony, przynajmniej w pierwszych latach istnienia. W rozważaniach o biskupstwie miśnieńskim nie cytuje Banaszak pracy D. Willoweita, który sporo miejsca poświęca egzempcji Miśni (s. 244-253). Tak więc badania nad pierwszym polskim biskupstwem dotknęły pośrednio problemu egzempcji biskupstw, przyniosły nawet szereg informacji na ten temat i zdają się postulować potrzebę gruntownych studiów nad tym historyczno-prawnym zagadnieniem.

KONKLUZJE I POSTULATY BADAWCZE

Sumując ten krótki przegląd ustawodawstwa kościelnego i literatury stwierdzamy:

1. Biskupstwa egzymowane nie były przedmiotem specjalnych de-

³⁴ „Nasza Przeszłość” 30:1969 s. 43-123.

cyzji prawodawców kościelnych. Funkcjonowały w ramach istniejących przepisów kanonicznych.

2. Brak wyczerpującego opracowania tematu egzempcji biskupstw.

3. Wszelkie dotychczasowe badania nad powyższą problematyką przeprowadzili kanoniści lub historycy prawa.

4. Historycy, zwłaszcza kościelni, nie prowadzili samodzielnych poszukiwań badawczych, lecz dla swych potrzeb adaptowali wyniki uzyskane przez wyżej wspomnianą grupę uczonych.

5. Konsekwencją tego stanu rzeczy jest fakt, iż nasza wiedza o biskupstwach egzymowanych jest ograniczona, jednostronna i nie daje odpowiedzi na pytanie o ich rolę i funkcję w organizacji Kościoła.

Tak więc powszechne jest przekonanie o niewystarczalności dotychczasowych badań nad egzempcją biskupstw i o potrzebie dalszych badań³⁵. Jednak u piszących na ten temat nie spotykamy żadnych sugestii, w jakim kierunku powinny się one dalej rozwijać. Czy polegać mają na intensyfikacji poszukiwań dalszych, nie znanych wypadków egzempcji, czy konieczne są tu jakieś nowe zabiegi badawcze? Wydaje się, że prace powinny pójść w obu kierunkach. Zajmując się od pewnego czasu problematyką egzempcji, pragnę zgłosić pewne, być może kontrowersyjne, uwagi.

Wydaje się, że dotychczasowe badania nad omawianą tu kategorią biskupstw w poważnym stopniu zostały zdeterminowane przez terminologię oraz ogólny stan wiedzy prawniczej na temat egzempcji. A wiadomo, że stan terminologii nie pozostaje bez wpływu na wartość formułowanego przy jej pomocy poznania³⁶.

Przyjrzyjmy się zatem terminologii oraz instytucji kanonicznej egzempcji.

Hierarchiczny ustrój Kościoła katolickiego stwarza możliwość egzempcji, to znaczy wyjęcia osoby, związku, urzędu lub terytorium spod władzy jednego przełożonego kościelnego i poddania ich pod jurysdykcję innego, zwykle wyżej postawionego zwierzchnika³⁷. Najczęściej aktu takiego dokonuje najwyższa władza kościelna w formie przywileju, uchylając w pewnych wypadkach władzę ordynariusza. Dlatego określa się egzempcję słowami. „*Exemptio est privilegium, quo persona aut locus ab iurisdictione Episcoporum seu Ordinarium liberantur, ac summo Pontifici immediante subiiciuntur*”³⁸. Podobną definicję sformułował autor najstarszej rozprawy o egzempcji, pochodzącej jeszcze z okresu przed-

³⁵ Tamże.

³⁶ S. Kamiński. *Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*. Wyd. 2. Lublin 1970 s. 5.

³⁷ A. Weiss, B. Zuber t, jw. kol. 239.

³⁸ A. Bondini. *De privilegio exemptionis*. Romae 1919 s. 5.

trydenckiego, Filip Niger³⁹. Będąc przywilejem, egzempcja należy do tych aktów prawnych, które uchylają prawo powszechne i udzielają określonych uprawnień.

Kanoniści wypracowali szereg podziałów egzempcji. Ze względu na źródło dzielimy ją na: papieską i biskupią, osobową (wyjęcie osób bez względu na miejsce pobytu), miejscową (bezpośrednie wyjęcie miejsca, pośrednio osób), mieszaną (wyjęcie miejsca i osób). Ponadto istnieje egzempcja bierna (niepełna), pozostawiająca nadal to miejsce w ramach diecezji i przyznająca nad nim ordynariuszowi miejsca ograniczoną władzę (np. egzempcja zakonów) oraz egzempcja czynna (pełna), wyłączająca miejsce z diecezji, które stają się odrębną jednostką administracyjną (np. opactwem lub prałaturą samodzielną). Ze względu na moment udzielenia rozróżnia się egzempcję *nativa* (udzielenia wraz z erekcją instytucji) *dativa* (udzielona instytucji już istniejącej)⁴⁰.

Z tego, co wyżej powiedziano, widać wyraźnie, że definicje, jak też kanoniczne kategorie egzempcji przede wszystkim dotyczą uchylenia władzy biskupiej na podległym mu terytorium. Wyjęte miejsca, osoby czy instytucje zostają zwykle podporządkowane papieżowi. Egzempcja ta, określana jako papieska, jest w istocie ingerencją władzy najwyższej w sprawy jurysdykcyjne Kościoła lokalnego i rodzi pytanie nie tyle prawne, co teologiczne, o stosunek władzy papieskiej do biskupiej. Problem o tyle ważny, że znalazł odbicie w historii egzempcji. W starożytności chrześcijańskiej i aż prawie do IX w. panowało powszechne przekonanie, że władza biskupia w obu swoich formach (jako *potestas ordinis* i *iurisdictionis*) pochodzi od Boga⁴¹. Dlatego też synody i sobory tego okresu stały na stanowisku, że zwyczajnej władzy biskupa poddani są wszyscy wierni mieszkający w obrębie jego diecezji⁴². Skoro władza biskupia opierała się na prawie Bożym (*ius divinum*), stąd wszelkie zwolnienie od niej, tak w zakresie jak i sposobie, wydawało się sprzeczne z jurysdykcją biskupią. Jednak historyczne doświadczenie mówi co innego. Od 628 r. począwszy zdarzają się wypadki uchylania władzy biskupiej nad pewnymi klasztorami⁴³. Niewątpliwie stało się to możliwe w wyniku rozwoju papieskiej władzy prymatu, któremu to

³⁹ „Licet omnis definitio sit in iure periculosa, attamen dici potest, quod exemptio est subditi liberatio a potestate ac iurisdictione ordinaria, per Pontificis maximi privilegium, per Episcopum aut legitimam praescriptionem concessa vel introducta” (jw. s. 8).

⁴⁰ Weiss, Zubert, jw.

⁴¹ S. Nagy. *Biskup*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 2. Lublin 1976 s. 593.

⁴² W. Szaivert. *Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption bis zum Ausgang des 11. Jahrhunderts*. „Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung” 59:1951 s. 267 n.

⁴³ Tamże s. 285.

rozwojowi towarzyszyła daleko posunięta centralizacja rządów w Kościele. I chociaż zasada prymatu jest tak dawna, jak sam Kościół, to jednak nie od razu wyciągnięto z niej pełne konsekwencje, łącznie z centralizacją. Pierwsze kroki w tym kierunku uczynił już papież Grzegorz Wielki (590-604), a następnie inni jego wybitni następcy (np. Mikołaj I); dalszym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi centralizacji była między innymi działalność św. Bonifacego, zwanego Apostołem Germanów. Ten etap rozwoju prymatu i centralizacji sumują powstałe w IX w. *Dekretaty Pseudoizydoriańskie*; aczkolwiek tendencyjnie i wbrew prawdzie historycznej, przedstawiały one rozwój i zakres prerogatyw papieża, jednakże zawierały równocześnie powszechnie uznane zasady o prymacie i władzy papieża, a więc również przyczyniały się do urobienia przekonań w tym kierunku⁴⁴. Rozwój znaczenia władzy papieskiej wkroczył w decydujące stadium i osiągnął szczytowy punkt w XI-XIII w.⁴⁵ W każdym razie nie jest dziełem przypadku, że egzempcje klasztorów i innych instytucji spod władzy biskupów przybrały znaczne rozmiary (łącznie z egzempcją całych zakonów) dopiero od czasów reformy kluńskiackiej, gdy stanowisko papieża jako *summus pontifex* doczekało się istotnego wzmocnienia⁴⁶. Również sam termin „egzempcja”, chociaż pochodzi z okresu antycznego⁴⁷ i był używany w innym znaczeniu przez jurystów Justyniana⁴⁸, to jednak na określenie stosunków między wyjętą instytucją duchowną a Kurią Rzymską pojawił się dopiero w XI stuleciu⁴⁹. Znajdujemy go po raz pierwszy w liście papieża Mikołaja II z 1059 r. do klasztoru św. Marcina w Autun („[...] et ab omni alia iurisdictione et subiectione liberum sit et exemptum [...]”⁵⁰). Od XII w. datuje się szybki rozwój egzempcji różnego rodzaju, i to do tego stopnia, że Sobór Trydencki czuł się zmuszony do poważnego ograniczenia tej praktyki.

Wróćmy teraz do sprawy biskupstw egzymowanych, to znaczy takich, które nie podlegają władzy metropolity, lecz wyłącznie Stolicy Apostolskiej. W tytule artykułu użyłem sformułowania „tak zwane biskupstwa egzymowane” Zrobiłem to celowo. Wydaje się bowiem, że termin „egzempcja” — w rozumieniu dzisiejszej kanonistyki — nie oddaje w pełni tej rzeczywistości, jaką są biskupstwa zależne od papieża, i tylko przez analogię może być do nich odnoszony. W cytowanych

⁴⁴ Por. uwagi J. Dudziaka (*Dziesięcina papieska w Polsce*, Lublin 1974 s. 18-19)

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Willoweit, jw. s. 177.

⁴⁷ *Thesaurus linguae latinae*. Bd. 5. Leipzig 1909 kol. 1350.

⁴⁸ *Corpus iuris civilis*, 8. Aufl. Berlin 1902; Digesten II 7,5,2.

⁴⁹ Schaivert, jw. s. 286.

⁵⁰ *Patrologia latina*. T. 143. Paris 1853 col. 1327.

uprzednio definicjach z trudem się mieszczą biskupstwa. Ogólne pojęcie egzempcji zawiera bardzo różne treści, które uchylają się od wyłącznie prawnego określenia. Także kanoniczne kategorie egzempcji w niewielkim stopniu mogą się przyczynić do wyjaśnienia instytucji biskupstw wyjętych. Wypadek *exemptio nativa* nie miał miejsca i nie jest znany w zasięgu Kościoła zachodniego⁵¹. Przy zakładaniu nowej prowincji kościelnej zwykle jedno ze starszych istniejących biskupstw wynoszono do rangi metropolii. Tak więc egzempcja biskupstw miała z reguły charakter *exemptio dativa*. Była ona zwykle zagwarantowana papieskim przywilejem lub z takiego się rozwinęła. Także rozróżnienie między egzempcją bierną a czynną jest bez znaczenia dla egzempcji biskupstw. Wypadek egzempcji biernej biskupstwa jest zaledwie możliwy do pomyslenia. Zawsze bowiem przysługuje biskupowi egzymowanemu jurysdykcyjna zwierzchność nad swoimi diecezjanami, inaczej niż prałatom, o ile zdobyli władzę *quasi* biskupią. W końcu alternatywa egzempcji częściowej czy całkowitej jest również bez znaczenia w omawianym wypadku. Ona jest w gruncie rzeczy całkowita, uwalnia bowiem od wszystkich uprawnień metropolity. Jeżeli nawet w historycznym rozwoju na razie pewne prawa arcybiskupie, szczególnie prawo konsekracji, zostało utrzymane, to w takim wypadku chodziło z reguły o pewne stadium przejściowe do egzempcji całkowitej.

Dalsze zróżnicowanie kanonistyki stawia podstawowe, ogólne pytania z zakresu kościelnego prawa ustrojowego i powinno w swej problematyce mieć mniejsze znaczenie. Dotyczy to podziału na egzempcję personalną i lokalną, zwaną też aktywną⁵². Tylko ostatnia z wymienionych, która uprzywilejowanemu poddaje pewną, dokładnie oznaczoną część kraju, pewne *territorium separatum*, może ewentualnie mieć zastosowanie w wypadku biskupstw egzymowanych. Biskupia władza bowiem bardzo wcześnie, na wzór rzymskiej administracji, obejmowała oznaczoną okolicę, a nie tylko określony krąg osób⁵³.

Słabość obowiązujących dziś w kanonistyce podziałów egzempcji jest o tyle zrozumiała, że w historycznym rozwoju instytucja ta służyła przede wszystkim wyjaśnieniu zjawiska egzempcji klasztorów czy innych instytucji działających na terenie diecezji. I jak długo wyjęcie biskupstwa spod władzy metropolity będzie przedstawiane za pomocą dotychczasowych kategorii i prawnego pojęcia egzempcji, tak długo obraz istoty i funkcji biskupstwa egzymowanego nie będzie jasny⁵⁴.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że termin *episcopus exemptus* pojawił

⁵¹ Willoweit, jw. s. 178.

⁵² Tamże.

⁵³ H. E. Feine. *Kirchliche Rechtsgeschichte*. Bd. 1. Weimar 1955 s. 89.

⁵⁴ Zob. Willoweit, jw. s. 179.

się późno w oficjalnych dokumentach Kurii Rzymskiej. Spotykamy go po raz pierwszy w XVI w. w wyjaśnieniach Kongregacji Soborowej⁵⁵. W literaturze prawnohistorycznej upowszechnił się dopiero w XIX i XX stuleciu⁵⁶.

Tymczasem przez wieki całe kancelaria papieska na określenie biskupstw, które nazywamy egzymowanymi, posługiwała się pojęciem *episcopi immediate subiecti Romanae sedi*⁵⁷. I dziś terminem tym posługuje się Stolica Apostolska. Spotkać go można zarówno w „Anuario Pontificio”⁵⁸, jak i w *Dekrecie o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele* (DB 40). Ta wytrwała praktyka kurii papieskiej nie jest przypadkowa. Prawdopodobnie prawnicze koła rzymskie już dawno doszły do wniosku, że wyrażenie *episcopi immediate subiecti* lepiej niż *episcopi exempti* oddaje treść prawną wydarzenia polegającego na uchyleniu władzy metropolity w stosunku do swego sufragana. I trudno nie przyznać im racji. Nie można bowiem stawiać znaku równości między egzempcją klasztoru a wyłączeniem biskupstwa spod władzy metropolity. Wydaje się, że zachodzi dość ważka różnica między uchyleniem na jakimś obszarze lub w stosunku do grupy osób władzy biskupa, przysługującej mu *iure divino*, a zawieszeniem władzy metropolity. Wyjęcie spod władzy metropolity, z którym tu mamy do czynienia, prowadzi na grunt organizacyjno-prawnej funkcji prowincji kościelnej. Organizacja prowincjalna, chociaż przez wiele wieków była i jest nadal istotnym elementem terytorialnej organizacji Kościoła, nie jest ogniwem niezbędnym. Nie było jej w pierwszych dziesięcioleciach istnienia Kościoła, nie rozwinęła się też wśród niektórych wspólnot chrześcijańskich, np. w Irlandii czy u arianskich plemion germańskich⁵⁹.

Pojęcie „biskupstwo egzymowane” zakłada jego uprzednią przynależność do związku metropolitalnego. A jeżeli biskupstwo w momencie powstania czy też erekcji zostaje bezpośrednio podporządkowane Stolicy Apostolskiej, to wówczas trudno powiedzieć o nim, że jest egzymowane. A tak zwykle postępowała Stolica Apostolska na terenach świeżo misjonowanych. Fakty te zauważyli już Hinschius, Nowacki, Banaszak, lecz nie wyciągnęli z nich wszystkich wniosków.

Nie wnikając w szczegóły, pragnę tylko zasygnalizować, że widzę możliwość wyjaśnienia wielu kontrowersyjnych zagadek z zakresu or-

⁵⁵ Zob. przypis 6.

⁵⁶ Od czasów Hinschiusa.

⁵⁷ P. Hinschius. *System des Katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*. Bd. 2. Berlin 1878 s. 329.

⁵⁸ Z r. 1981.

⁵⁹ F. Heiler. *Altkirchliche Autonomie und päpstlicher Zentralismus*. München 1941 s. 124-130, 169-171.

ganizacji kościelnej, pod warunkiem zastąpienia dotychczas obowiązującej terminologii „biskupstwa egzymowane” na używaną przez papieską kancelarię: „biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej”.

VON NEUEM BLICK AUF WESEN UND FUNKTION
DER SOGENANNTEN EXEMPTEN BISTÜMER

Z u s a m m e n f a s s u n g

In diesem Artikel wird zuerst kirchliche Gesetzgebung aufs Thema der exempten Bistümer besprochen. Daraufhin wird ein kritische Verhältnis zur bisherigen Literatur gezeigt. In Polen gibt es Mangel an Bearbeitungen über herausgenommene Bistümer. Die Exemption der Bistümer wurde schon in Angriff durch unsere Historiker genommen, wegen der Diskussion zum Thema der Rechtstellung der ersten Bischöfe: Jordan und Unger von Poznań (Posen). Die bisherigen Definitionen der Exemption und die durch den Kanonisten ausgearbeiteten Teilungen der Exemption werden nur mit der Mühe zu den besprochenen Bistümern bezogen. Der Verfasser beeinflußt, daß man das Wesen und Funktionen der exemten Bistümer besser und näher untersuchen und überprüfen könnte, wenn man die bisherige Terminologie durch den Begriff: „Die unmittelbar abhängige Bistümer vom Heiligen Stuhl” ersetzt wurde. Dieser Ausdruck besitzt seine eigne Begründung in der Praxis der römischen Ämter und ist von breiterer Bedeutung als: „die exemplem Bistümer”.

Übersetzt von Jan Dmochowski